

Український вимір школи Францішка Буяка

Ця стаття не містить систематичного викладу матеріалу. Вона написана радше á la these — тобто зорганізована навколо одної тези чи радше гіпотези: міжвоєнна українська історіографія була слабо інтегрована у тогочасні світові дискусії і творила історію радше «для домашнього вжитку». Відповідно, у методологічному відношенні вона була досить бідною. Словами Бориса Крупницького,

«тут погоня за новим фактом, пошуки в архівах [...] грала переважаючу роль. Пошана до факту, перебрана від В. Антоновича та М. Грушевського, приводила до якогось знеохочення ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до крайности (як напр., у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала — здебільшого в галицьких газетах — кампанію проти “причинкових” дослідів і причинкових “істориків”, що все пишуть “до”, а не “про”... Залишається вражіння, що українська історична наука за першу половину ХХ ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріалу та оминала питання ґрунтового характеру. Аналіза вела перед, а синтеза мовчала»¹.

Зрозуміло, що для перевірки цієї тези береться до уваги тільки доробок не усіх українських істориків, а тільки тих, які могли робити свій вибір з власної волі, а не під ідеологічним тиском радянської системи. На жаль, поза увагою статті залишається одна важлива тема, а саме участь українських істориків у Федерації історичних товариств та всесвітніх з'їздах істориків². Головна увага зосереджена натомість на можливих зв'язках українських істориків з тим напрямком, який появився у першій половині ХХ ст. і котрий називають «французькою історичною революцією»³, тобто з появою і розвитком школи Анналів у Франції. Зокрема, вона розглядає український вимір школи Францішка Буяка — одної з небагатьох академічних шкіл у Східній Європі, з якими історики-анналісти підтримували активні наукові зв'язки.

¹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (збірник статей). — Мюнхен: Український Вільний Університет, 1959. — С. 120–121.

² Частково про це див.: Kłoczowski J. East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region. — Lublin: Institute of East Central Europe, 1995. — P. 8, 10, 11.

³ Burke P. French Historical Revolution. The Annales School 1929–1989. — Oxford: Polity Press, 1990.

Францішек Буяк й національне питання

Львівське середовище Францішка Буяка було одною з небагатьох історичних шкіл нашої частини світу, котрі втішаються міжнародною славою. Західні історики знають про семінар Буяка завдяки його тісним зв'язкам з Марком Блоком і Люсьєном Февром, двома засновниками школи Анналів⁴. Українські історики мали можливість дізнатися про Буяка з іншого джерела — зі статті Івана Лисяка-Рудницького «Українці у Галичині під австрійським пануванням». У цій статті Лисяк-Рудницький пробував, зокрема, спрогнозувати, як би склалася доля галицьких українців, якби австрійський режим проіснував довше. Він вважав, що якби у Галичині продовжував би тривати український господарсько-освітній поступ та прискорене формування української інтелігенції та середнього класу, то за 10–20 років політична перевага перейшла би до галицьких українців. На підтвердження того Лисяк-Рудницький навів слова Францішка Буяка з 1908 р., коли той проорокував долю галицьких поляків:

«Наші перспективи у Східній Галичині не є втішними. Доля англійської нації в Ірландії, німецької у чеських краях і, правдоподібно, хоч у більш віддаленому майбутньому, доля німецької нації у Верхній Сілезії є для нас злим прогнозом»⁵.

Ця цитата походить з окремого розділу капітальної праці Францішка Буяка «Галичина» (1908). Цей розділ під назвою «Русини» залишає по собі дуже амбівалентне враження: з одного боку, Буяк визнає вищість русинської (української) народної культури над польською та легітимність українських національних змагань, з іншого ж — критикує український рух за його надмірний радикалізм й обговорює плани захисту польських інтересів у Галичині. Однак загальний його висновок щодо розвитку українців як окремої нації є радше позитивним, і він виступає прихильником польсько-українського примирення⁶.

Амбівалентність Буяка до українського питання проглядається і в його брошурі «Єврейське питання у Галичині», написаній спеціально для Паризької мирної конференції. Ця брошура мала виправдати поляків перед Антантою у світлі недавнього (листопад 1918) анти-єврейського погрому у Львові. Для того він вдався до звичного прийому, коли йдеться про виправдання етнічного насильства групою, що несе за нього відповідальність — перенести фокус дискусії з конкретної події на загальний історичний контекст⁷. Нас, однак, тут цікавить ставлення Буяка не так до євреїв, як до українців. З одного боку, коли мова заходить про українців, Буяк ставить їх поруч з поляками та литовцями у

⁴ Iggers G. *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1984. — P. 138.

⁵ Bujak F. *Galicya*. Т. 1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo, Rolnictwo. Lwów, Warszawa, 1908. — S. 94; український переклад цит. за: Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: у 2 т.* Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 443.

⁶ Bujak F. *Galicya*. — S. 80–98.

⁷ Авторка біографії Буяка називає цю брошуру «тенденційним історичним нарисом», що зробив «значну прислугу етноцентричним і антисемітським формулюванням [польських] націонал-демократів». Див.: Shelton A. K. *The Democratic Idea in Polish History and Historiography: Franciszek Bujak (1875–1953)*. — Boulder, Co: East European Monographs, 1989. — P. 39.

списку жертв єврейської експлуатації та германізації (чи, відповідно, русифікації) їхніх земель. З іншого ж боку, він намагається показати, що, на відміну від поляків, українці таки були справжніми погромниками, і що ця традиція тягнеться ще від козацьких часів — тоді як поляки часто надавали євреям притулок, намагаючись рятувати їх від анти-єврейського насильства.

Ще більше ця різниця між польськими та українськими поставами прослідковується у тій частині тексту, де Буяк звертається безпосередньо до львівського погрому 22 листопада 1918 р. Він вказує, зокрема, що багато євреїв солідаризувалися з українцями під час польсько-української війни. Але не це, за його версією, було безпосередньою причиною погрому. Вину за нього він перекладає на українців, які, відступаючи з міста, випустили з тюрем декілька сотень кримінальних злочинців, що разом з голодним «шумовинням» з міста та численними дезертирами почали грабувати і вбивати населення єврейських кварталів⁸.

Амбівалентне ставлення Буяка до українського питання та його антисемітські вислови не роблять йому особливої честі. Вони, однак, контрастують з тим, що він робив на практиці як професор Львівського університету. До Львова він приїхав зразу після війни, у 1920 р., по довшій праці (1909–1919) у своїй альма матер, Ягеллонському університеті у Кракові та коротшій (1919–1920) у Варшавському університеті. У Львівському університеті він був професором і керівником Закладу суспільно-господарчої історії, навколо якого досить швидко сформував свою власну школу⁹.

Характерною рисою цієї школи був її багатонаціональний характер. Ось як описував її атмосферу один з його учасників:

«... Семінар проф. Буяка міг становити класичний приклад наукового осередка, де перед усім панувала атмосфера повного розуміння, поваги і толеранції до національних різниць, що існували серед його учнів. Поза поляками не бракувало серед учнів професора євреїв й українців, а серед цих останніх, поруч зі здекларованими націоналістами (навіть зі знаку ОУН) найшовся навіть комуніст»¹⁰.

Інший учасник семінару, троцькіст Людвік Гасс згадував:

«У керованому ним [проф. Буяком. — Я. Г.] Закладі суспільно-господарчої історії зосередилася — виглядає, що не випадково — група людей, від студентів перших років навчання до науковців з ступенями, що представляла цілий політичний спектр тогочасної Польщі... На наукових засіданнях поруч один одного сиділи: молода студентка з Młodziejzy Wszepolskiej (мечик Хороброго вона таємно знімала раніше), людина уже тоді з іменем у міжнародному світі науки й один з засновників Комуністичної партії Західної України,

⁸ *Bujak F.* The Jewish Question in Poland. — Paris: Imprimerie Levé, 1919, без нумерації сторінок.

⁹ Див.: *Hoszowski S.* Kronika Seminarium Historji Społecznej i Gospodarczej uniw. J. K. we Lwowie za pierwszych dziesięc lat jego istnienia 1921–1931 // Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi. — Lwów, 1931. — S. 565–595 (див., зокрема, список учасників семінару Францішка Буяка. — С. 592–595).

¹⁰ *Zielinski J.* O profesorze Franciszku Bujaku — kontrowersyjnie // *Więź*. — 1973. — N 2. — P. 162.

симпатиків і членів Організації Українських Націоналістів, пообіч німецького комуніста-емігранта і молодого діяча польської революційної лівиці»¹¹.

Треба виразно застерегти: те, що часто ставлять у заслугу Буякові — створення навколо себе багатонаціонального академічного середовища — не було його головною, а навіть, як виглядає, свідомою метою. Насправді, семінари інших професорів Львівського університету теж мали багатонаціональний склад, при чому інколи навіть у більшій мірі, аніж семінар Буяка. Скажімо, серед студентів-істориків, які були допущені до екзаменів наприкінці академічного року 1928/9 р., польські студенти у семінарах проф. Закшевського і Птасьніка становили половину (відповідно, 8 із 17 і 5 із 10), а у проф. Хилінського — заледве четвертину (7 з 27), тоді як у Буяка вони виразно переважали (5 з 7)¹². Інша справа, що Буяк, не маючи нічого проти студентів інших національностей, ставив дуже високі вступні вимоги для участі у своєму семінарі — за що діставав багато скарг. Зокрема, він вимагав, щоби кваліфікаційна студентська робота була побудована на архівних джерелах, а не лише на огляді наукової літератури.

Своєму багатонаціональному складу семінар Буяка завдячує не так амбіціям самого професора, як його учням: для них участь у цьому семінарі була певною формою самоствердження, доводом того, що вони вибиваються понад середній інтелектуальний рівень. Завдяки старанному добору і вимогливій академічній атмосфері Францішкові Буяку у рамках свого семінару вдалося виховати цілу плеяду першокласних економічних істориків, відому як «школа Буяка».

Українські історики у школі Буяка

Історія цієї школи є предметом досліджень і суперечок польських істориків. Натомість українська історіографія досі ігнорувала цю тему¹³, помимо того, що діяльність цієї школи мала виразно «український вимір». Цей вимір забезпечувався у першу чергу участю у ній декількох українських вчених. Зокрема, учнем Францішка Буяка був українець Роман Зубик (1902–1941). Як і Буяк, котрий був селянським сином, Зубик був «низького походження». Його батько був залізничним кондуктором і покинув свою жінку — селянську дочку — разом з сімома дітьми, залишивши їх без засобів існування. Тому Роман Зубик працював від 13 літ, і то фізично — спочатку як складач дров, потім як помічник художника-лакувальника та помічник у магазині («склеповий помічник»). Попри скрутне

¹¹ *Hass L. Franciszka Bujaka postawa polityczna // Więź. — 1973. — N 2. — P. 166–167.* Окрім згаданого «німецького комуніста-емігранта», решту згаданих тут осіб відносно легко ідентифікувати: мова йде про відому дослідницю Львова Луцію Харевичеву, котра загинула в Освенцімі у 1943 р., українців Романа Роздольського і Романа Зубика й, очевидно, самого Людвіка Гасса. (про них усіх — див. далі).

¹² Цю статистику приводить Францішек Буяк у листі до Станіслава Закшевського від 10 квітня 1929 р., копію якого мені ласкаво надала польська дослідниця Йоанна Пісулінська (Joanna Pisulińska).

¹³ Чи не єдиним, але дуже вдалим винятком є праця: *Юрейко П. Медієвістика в науковій та педагогічній діяльності Францішка Буяка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Вип. 2. — Тернопіль, 2009. — С.321–327.* Ця стаття містить багату принагідну бібліографію.

становище, він зумів вступити в українську гімназію у Львові, заробляючи лекціями та працею в статистичному управлінні. Навчання у гімназії перервала польсько-українська війна. Під час боїв за Львів він служив добровольцем в Українській Галицькій Армії. Після відступу зі Львова у боях участі Зубик більше не брав, перебуваючи у канцелярії куреня Окремого Залізного Загону, аж поки не захворів на тиф. Наприкінці жовтня 1920 р. він повернувся до рідного міста, де літом 1921 р. закінчив гімназію. У 1921–1925 рр. Зубик вчився на правничому відділі (юридичному факультеті) в Українському таємному університеті. Цієї освіти йому не було достатньо, і у 1925 р. він поступив до державного Університету ім. Яна Казимира, де вчився на гуманітарному відділі до 1930 р. Власне там він приступив до семінару Францішка Буяка. Буяк вважав Зубика одним із своїх найталановитіших учнів. Результатом їхньої співпраці стала докторська дисертація «Фінансове господарство м. Львова у 1624–1625 рр.». Праця базувалася майже виключно на архівних матеріалах, і вийшовши друком у 1930 р., дістала державну нагороду 1.000 злотих.

Помимо того, що Буяк високо оцінив цю докторську роботу¹⁴, Зубик ніколи не дістав посади в університеті, і з 1930 р. по 1939 р. вчив у гімназії Малої Семінарії у Львові. Паралельно він продовжував працювати у львівських архівах, систематично друкуючи праці з господарської історії Львова і Галичини. За свої наукові здобутки у 1932 р. він був обраним дійсним членом Наукового Товариства Шевченка, і від його імені виступав на VIII Міжнародному З'їзді істориків у серпні 1933 р. у Варшаві, з доповіддю «Фільварочне господарство Галичини кінця XVIII ст.».

З приходом радянської влади він подав заяву на зарахування його науковим працівником в Історичному архіві Львівської області. Там він попрацював недовго, бо 14 березня 1940 р. був заарештований НКВД. Є дві версії причин його арешту. Перша базується на тому, що у своїй особовій справі він признався до служби в Українській Галицькій армії — тому його особова справа в обласному архіві НКВС починалася з запису «украинский националист, служил добровольцем в украинской галицкой армии». Правдоподібно, Зубик був членом УВО, а може навіть ОУН — але НКВД цього не знало. Зрештою, одного запису про нього як про «добровольця УГА» було достатньо, щоб його заарештувати як приналежного до категорії осіб, що підпадала під означення «ворога народу». Є, однак і друга версія: Зубик відзначився тим, що на останніх загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка 14 січня 1940 р. він був єдиним, який наважився виступити відкрито проти розпуску Товариства. У його родині розповідають, що Роман Зубик прилюдно висловлювався проти русифікації й слухаючи на одних зборах М. С. Хрущова, обурювався, що керівник української держави не вміє говорити по-українськи. Так чи інакше, Зубика заарештували весною 1940 р., і він був розстріляний у Бригідках — львівській тюрмі — у перші дні

¹⁴ Див., зокрема, відгук Буяка на докторську дисертацію Зубика у Державному архіві Львівської області, ф. 26, оп. 15, спр. 799.

радянсько-німецької війни 26 червня 1941 р. (його ім'я значиться у надрукованих після 1991 р. списках розстріляних)¹⁵.

Роман Зубик загинув у досить молодому, як історика, віці, і тому ми ніколи не будемо знати, яких вершин вдалося б йому досягнути у його науковій кар'єрі. Натомість у випадку іншого учасника семінару Буяка, марксиста і члена Комуністичної Партії Західної України Романа Роздольського (1898–1967), це можемо сказати напевно: Роздольський став одним з небагатьох українських істориків, який здобув справжню світову славу. Йому вдалося уникнути арешту і можливого розстрілу у 1939–1941 рр. завдяки тому, що зразу після вступу Червоної Армії до Львова він з дружиною перебрався до Кракова. Факт, що він і його жінка були марксистами, не заважали їм шукати притулку під німецькою окупацією. Треба думати, що вони зробили правильний вибір, бо близький приятель Роздольського, троцькіст Степан Рудик літом 1941 р. розділив долю Зубика.

На відміну від Зубика, Роздольський не був учнем Буяка у стислому розумінні цього слова — він приєднався до школи останнього уже цілком зрілою людиною, з реноме досвідченого дослідника і титулом доктора Віденського університету¹⁶. Він походив з інтелігентної сім'ї. Його батьком був відомий український етнограф Осип Роздольський, дійсний член НТШ та засновник Українського етнографічного музею. Його дядько, Данило Роздольський, греко-католицький священник, був композитором і поклав на музику поезії Тараса Шевченка. Мати Романа Роздольського, уроджена Танчаковська, теж походила з греко-католицької родини. Хоча його родина не була лівого спрямування, вона була близькою до Івана Франка¹⁷. У кожному випадку, традиція української лівої кінця ХІХ ст. Романові Роздольському не була чужою (що було радше

¹⁵ Див.: Мороз М. Історик Роман Зубик (1902–1941) // Український історик. — 1995. — № 1–4 (127–129). — С. 268–273. Див. також електронну публікацію: Бондар О. Роман Зубик — історик, економіст та громадський діяч // Державний архів Львівської області. Публікація доступна за адресою: <http://www.archive.lviv.ua/materials/publications/articles/roman-zubik-istorik-ekonomist-ta-gromadskii-dijach/>. Автор останньої публікації називає Зубика «чи не єдиним українським істориком, який спробував застосувати досвід французів» (школи Анналів. — Я. Г.), і твердить, що його монографія «була визнана провідною на той час французькою школою економічної історії найкращою книгою з даної тематики у Європі», забуваючи сказати, що Зубик як історик сформувався у семінарі Буяка і що саме завдяки цьому семінару можна говорити про будь-які зв'язки чи подібності між працею Зубика і доробком «анналістів».

¹⁶ Біографію Романа Роздольського див.: Radziejowski J. and Leogrande W. M. Roman Rosdolsky: Man, Activist and Scholar // Science & Society. — Vol. 42. — No. 2 (Summer, 1978). — P. 198–218; Грицак Я., Химка Ів.-П. Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського // Україна модерна. — 1999. — Ч. 2–3. — С. 376–413 (стаття доступна за адресою: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Dokumenty/4-HRYTSAR%20Yaroslav,%20NYMKA%20Ivan-Pavlo.htm>). Я також користався з матеріалів англomовної, німецькомовної, польськомовної та україномовної Вікіпедії.

¹⁷ Зберігся спогад матері Роздольського, Ольги, про її разом зі своїм сином Романом візит до Франка в останні тижні життя останнього. Див.: Спогади про Івана Франка / За ред. М. Гнатюка. — Львів: Каменяр, 1997. — С. 550–552 (див. особливо С. 551 про настанови, які давав Франко перед самою своєю смертю молодому Роздольському, який якраз у той час закінчував гімназію).

винятком серед українських комуністів, які або виводилися з російського революційного руху, або ж стали комуністами під впливом Першої світової війни і революції 1917 р.) Це, серед іншого, підтверджує факт, що його перша політична організація, яку він створив з учнями української гімназії, носила назву «Драгоманівка». Під час революції він був близьким до більшовизму, а навіть вітав короткотривале встановлення радянської влади у Галичині літом 1920 р. Він був ворогом новопосталої польської держави, але не з перспективи більшості галицьких українців, як держави не-української, а навіть анти-української, а зі своєї власної, комуністичної. Для нього поразкою були не так українські національні змагання — до яких він ставився з певною дистанцією — як провал спроби поширити більшовицьку революцію на Захід, і відповідальність за цей провал почасти несла польська держава, яка завдала поразки Червоній Армії у битві під Варшавою влітку 1920 р.

Від 1921 р. Роздольський перебував у Відні, де поєднував роботу серед комуністичних організацій з навчанням у Віденському університеті. Його докторська дисертація постала на перехресті політичних й академічних зацікавлень. Це була робота на тему «Маркс, Енгельс і проблема недержавних народів» (1929)¹⁸. Він написав її під керівництвом австромарксиста Карла Грюнберґа (до речі — одного з хресних батьків повоєнної франкфуртської школи). Робота відображала характерну тенденцію австромарксизму, а власне його намагання інтегрувати національне питання у теорію марксизму. Національне питання було Ахіллесовою п'ятою марксизму, й австромарксистки пробували подолати цю слабкість, не зупиняючись перед критикою Маркса — доказом чого, зокрема, була докторська праця Роздольського.

Слабкість марксизму у національному питанні мало виразний практичний вимір. Це, серед іншого відобразилося у складних стосунках між українським національним марксизмом зразка Скрипника, Шумського та КПЗУ, з одного боку, та Сталіним і його кишеньковим Комуністичним інтернаціоналом, з другого. Роздольський був активним учасником цих дискусій, і підтримував своїх українських колег з КПЗУ — т. зв. «васильківців». Однак сам до КПЗУ він формально не належав, оскільки був виключений з неї у 1924 р. за порушення дисципліни — відмову покинути наукову роботу у Відні й повернутися до Львова й взятися до партійної праці. Пріоритети Роздольського мали інтелектуальний характер, і як дослідник марксизму він втішався високою репутацією серед лівих кіл як на Заході, так і на Сході. Доказом цього був, серед іншого, факт, що у 1926–1931 рр. Роздольський був членом-кореспондентом московського Інституту Маркса й Енгельса, яким керував інший відомий марксист і біограф Маркса Давід Рязанов. Роздольський збирав архівні матеріали для повного академічного видання творів Маркса й Енгельса (Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA)) аж поки цей проект не був закритий Сталіним у 1931 р.

Роздольський був вимушений покинути Відень у 1934 р., після встановлення там профашистського режиму Дольфуса, і повернутися до Львова. Тут його

¹⁸ *Rosdolsky R. Das Problem der geschichtslosen Völker bei K. Marx und Fr. Engels. — Wien 1929. — S. 81 (Dissertation an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien).*

приймав на роботу спочатку як стипендіата, а потім як асистента Францішка Буяк. Ми не знаємо багато про обставини, за яких він одержав цю посаду — єдине, що ми знаємо, що Буяку довелося переборювати спротив керівництва тодішнього університету¹⁹. Темою своєї праці у семінарі Буяка Роман Роздольський обрав історію панщини за австрійських часів²⁰. Не відомі достовірні пояснення, чому Романові Роздольському, на той час уже зрілому ученому, після захисту однієї дисертації у Відні довелося писати ще одну, на той раз у Львівському університеті. У кожному разі, ця робота мала драматичну історію: підготовлена на її основі книжка уже була в друкарні²¹, коли у вересні 1939 р. до Львова прибула Червона армія, й готовий друкований наклад було знищено. Збереглися тільки один примірник другого тому (що був збіркою документів різними мовами) й окремі фрагменти з першого, аналітичного, тому. На щастя, Роздольському вдалося відновити цю працю по війні, на еміграції у США, й видати повністю у Варшаві у 1962 р.²².

Видрук цієї праці у комуністичній Польщі став можливим завдяки старим, передвоєнним зв'язкам, що виводилися зі Львова. Зокрема, у Варшаві тоді знаходився Людвік Гасс, учень Буяка та Роздольського. Хоча Гасс був євреєм, факт, що його вчителем був Роздольський, дозволяє його теж віднести, бодай почасти, до «українського виміру школи Буяка». Він народився у листопаді 1918 р. у Станіславові, якраз тоді, коли місто під владою ЗУНР. Як і Роздольський, у міжвоєнній Польщі Гасс був не-сталінським комуністом. Через це був заарештований з приходом Радянської влади у 1939 р., засуджений на 8 років таборів та дожиттєве заслання, яке провів у Комі АРСР, аж поки не був звільнений за амністією у 1953 р. Він повернувся до Львова, а у 1957 р. йому було дозволено виїхати до Варшави. Там він відновив перервані війною студії на історичному факультеті Варшавського університету, де зблизився з учасниками Клубу Кривого Кола — лівих нонконформістів. У 1965 р. був знову заарештований за (ніби то) допомогу у написанні відомого Відкритого листа Яцка Курона і Карла Модзелевського. Його звільнили, однак за рік, і підставою його звільнення стала (як ми знаємо тепер з документів польського Інституту національної пам'яті) його згода співпрацювати зі польською Службою Безпеки. Помимо цієї співпраці, йому не давали дозволу завершити свої докторантські студії, і він довгий час утримувався з гонорарів за статті, що писав під псевдонімом для журналу католицьких лібералів «Więź», а також за рецензії, які він писав для

¹⁹ Цю деталь з біографії Роздольського подаю на підставі першокласної статті Roman Rosdolsky у німецькомовній Вікіпедії. Її великим достоїнством є те, що вона щедро цитує документи і праці, до яких я не маю доступу.

²⁰ Збереглися детальні щомісячні звіти Роздольського Буякові про працю в архівах та написання чергових розділів докторської дисертації від 1 жовтня 1938 до 31 березня 1939 р. Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiór rękopisów, rksp. 7510, s. 46–51.

²¹ Збереглися два листи Роздольського до Буяка, написані за декілька тижнів до початку війни, де він повідомляє про свою працю над коректою книжки. Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiór rękopisów, rksp. 7510, s. 46–51.

²² *Rozdolski R. Stosunki poddańcze w dawnej Galicji: W 2 t. — Warszawa: PWN, 1962.*

«Kwartalniku Historycznym»²³. Як історик, Гасс не продовжив той напрямок досліджень, який представляв семінар проф. Буяка: він був знаний у першу чергу зі своїх досліджень історії польського і російського масонства.

До «школи Буяка» належав ще один український історик, В'ячеслав Заїкін (1896–1941). Уродженець Слобожанщини, він закінчив Харківський університет у часи революції (1918 р.), а після її завершення, замість прийняти запрошення працювати при Харківському інституті народної освіти, нелегально перебрався через польсько-радянський кордон й осів у Варшаві. Декілька років він працював у Варшавській російській гімназії, підтримуючи водночас контакти з українськими інституціями, аж поки у 1931 р. не переселився до Львова. У 1937 р. він записався до семінару Буяка, де почав працювати над докторською працею еволюцію панщини на російських землях від Х до XVIII ст.²⁴. Однак йому не вдалося завершити роботу на дисертацією: після приходу радянської влади він був заарештований НКВС 22 березня 1940 р., а літом 1941 р. був розстріляний²⁵.

Школа Буяка після Буяка

Доля трьох українських істориків, що належали до школи Буяка, та учня одного з них, Людвік Гасса, як у каплі води показує трагічність розвитку української історичної науки у першій половині ХХ ст.: усі вони зазнали арештів й ув'язнення, двоє з них були розстріляні, а решта двоє — Роздольський і Гасс пережили, відповідно, нацистські і радянські концтабори. Але якщо відійти від їхніх біографій, а зосередитися на їхньому доробку за час перебування у семінарі Францішка Буяка, то легко виявити одну спільну рису: усі вони — навіть Роман Зубик, який був переконаним націоналістом, — у своїх працях виходили за рамки національної парадигми.

Значною мірою це відображало наукові уподобання керівника семінару, до якого вони належали: помимо того, що Буякові не були чужі національні почуття, а його антисемітизм наближав його (як думають декотрі) до поглядів ендеції, впливи польського націоналізму не простежуються на його наукових працях. Його праці, як і роботи учасників його семінару, написані виразно поза національною парадигмою Два фактори, правдоподібно, відіграли важливе значення у становлення Буяка як вченого: його селянське походження і його приналежність до краківської інтелектуальної традиції. Його селянське походження проглядається у багатьох моментах його біографії, зокрема у його багатій на матеріал і спостереження міні-монографії про його рідне село²⁶ та інших працях, присвячених цивілізаційним змінам, через які перейшли західно-галиць-

²³ Одна зі статей Гасса у «Więzi» була написана на захист Буяка, проти звинувачень його у польському націоналізмі. — Див. примітку № 11.

²⁴ Див. звіти Заїкіна Буякові про працю в архівах та написання чергових розділів докторської дисертації. — Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbior rękopisow, rksp. 7510, s. 90–95.

²⁵ *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. — Київ: Критика, 2011. — 107–141.

²⁶ *Buajk F.* Maszkienice, wieś w powiecie Brzeskim. Osobny odbitek z XLI tomu Rozpraw Wydz. Hist.-filozof. Akad. Umiej. w Krakowie.

кі села у другій половині XIX — початку XX століття²⁷. Оскільки Буяк сам був продуктом тих змін, то ці праці певною мірою написані на основі власного досвіду. Як селянський син, він зумів зберегти певну відстань до польського національного руху, бо, зокрема, свідомий був тієї великої прірви, яка відділяла польських патріотів від польських селян (виразом чого, серед іншого, була Мазурська різня 1846 р.).

Краківська ж консервативна історична школа першою започаткувала традицію радикальної ревізії польської історії. З часів Лелевеля, польська історіографія була сфокусована на національному питанні, зокрема на причинах розділів Речі Посполитій та польських повстаннях XIX ст. На відміну від цього напрямку, наприкінці 1890-х років у Кракові постало нове покоління, котре, як і творці школи «Анналів», пробувало заатакувати домінування національно-політичної історії, перенісши головний наголос своїх досліджень на соціальну, культурну й економічну історію. Буяк належав до цього покоління. Однак помімо своєї плодovitої кар'єри, він ніколи не зміг дістати професорської позиції у Краківському університеті. Про його переїзд до Львова говорили як про втечу. Біограф Буяка пов'язує його науковий успіх власне зі Львовом: Львів був неконвенційним польським містом, «де високі професійні стандарти поєднувалися з толерантністю до різноманітності і загальною демократичною перспективою»²⁸.

У кожному випадку, Буяку вдалося витворити академічну школу, де приматом були не національно-політичні, а соціально-економічні теми. Власне це привернуло увагу до нього і його середовища з боку школи «Анналів». Французькі історики залучили Буяка і його учнів до відомого міжнародного проекту з історії цін. Метою цього проекту було порівняння динаміки цін між 1500 та 1790 роками у 15-ти найбільших європейських містах, включно зі Львовом²⁹.

Школа Буяка проіснувала до 1939 р. Буякові вдалося пережити радянську і німецьку окупацію, але його школі — ні: вона, включно з його семінаром перестала існувати раз і назавжди. Однак друге, повоєнне покоління школи Анналів продовжувало звертатися до наукового доробку Буяка та його учнів³⁰. Зокрема, Бродель, виступаючи у Варшавському університеті у квітні 1967 р., назвав Буяка «надзвичайним істориком». Він твердив, що Буякові та його школі належить першість у створенні соціально-економічної історії — і що у певних ділянках, зокрема, у дослідженні історії цін, дослідники цієї школи випередили англійських, французьких і німецьких істориків³¹. Броделеві приписують, що

²⁷ *Buajk F.* Żmija. Wieś powiatu Limanowskiego (Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1903); ejusd., *Rozwój wsi zachodnie-galicyskiej w drugiej połowie XIX w. // Bujak F.* Z odległej i bliskiej przeszłości. *Studia historyczno-gospodarcze.* — Lwów, Warszawa, Krakow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1924.

²⁸ *Shelton.* Op. cit. — P. 187.

²⁹ *Hoffman P. T., Jacks D. S., Levin P. A., Lindert P. H.* Real Inequality in Europe since 1500 // *The Journal of Economic History.* — Vol. 62. — No 2 (June 2002). — P. 330.

³⁰ Зразу після війни у Парижі була видана у перекладі на французьку мову праця Станіслава Гошовського про ціни у Львові: *Hoszowski S.* Les prix à Lwow : (XVIe-XVIIe siècles). — Paris: S. E. V. P. E. N., 1954 (= *Oeuvres Étrangères — École Pratique des Haut Études.* VIe Section. Centre de Recherches Historiques, 1).

³¹ Цит. за: *Shelton.* Op. cit. — P. 220.

він ніби то жалів, що ніколи не вивчив польської мови, бо через це не може прочитати праці Буяка та його учнів³². Зі школою Буяка його познайомив польський історик-марксист Вітольд Куля, праці якого Бродель особливо цінив. Куля хоча й був одним з найсуворіших критиків Буяка і його школи, однак визнавав її високу наукову вартість³³.

Доля самого Буяка після війни склалася досить нещасливо. Він переїхав до Кракова, але його не допустили до викладання у Ягеллонському університеті, і він викладав у місцевій сільськогосподарській академії. До смерті його дружини додалася трагічна загибель його сина. Він доживав віку самотньо у відомій «Пігоньувці» — професорському будинку-готелі Ягеллонського університету, де й помер у 1953 р.

Доля була милостивіша для більшості його польських учнів³⁴. Його найулюбленіший і найвідоміший учень, Станіслав Гошовський (1904–1987), після війни став професором Торунського університету, і пізніше Вищої економічної школи у Кракові. Учень Гошовського — а «науковим внуком» Буяка — був відомий польський історик-теоретик Єжи Топольський (1928–1998). У самому Кракові довгі роки працювала інша учениця Буяка та його остання докторантка³⁵ Гелена Мадурович-Урбанська (1918–2008). Вона займалася історією Галичини, і під її керівництвом постало декілька першокласних магістерських робіт з соціально-економічної історії Львова. Наприкінці свого життя її найбільшим науковим проектом було написання біографії Буяка. Вона взялася до цієї біографії, щоб довести, серед іншого, що саме Буяк, а не Рутковський, був засновником польської соціально-економічної історії. Її, зокрема, розлютила біографія Рутковського, яку написав Топольський, і в якій той пробував довести протилежне³⁶. На жаль, Мадурович-Урбанська не завершила свій проект, хоча вона надрукувала декілька матеріалів про Буяка³⁷. Вона виховала, однак, відомого

³² Інтерв'ю з Томашом Знанецьким, 30 травня 2012 р. у Кракові.

³³ *Shelton*. Op. cit. — P. 220.

³⁴ Виняток становили Луція Харевичува, котра загинула в Освенцімі у 1943 р., та Гелена Мадурович-Урбанська, яка була ув'язнена у Майданеку, але, на щастя, вижила. Короткий час (1929/30) у семінарі Буяка приймав участь Ігнацій Хігер, батько відомої «дівчинки у зеленому світерку» (див.: *Hoszowski S. Kronika Seminarium Historji*. — S. 592). Він та його сім'я, яким вдалося переховатися і вижити у львівській підземній каналізаційній системі, стали одним з найвідоміших символів історії Голокосту у Львові. Див.: Chiger I. *Świat w mroku. Pamiętnik dziewczynki ojca w zielonym sweterku*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe. PWN, 2011; а також мою дискусію навколо цієї книжки з Гжеґожем Россолінським-Лібе: *My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe // Ab Imperio*. — Казань, 2012. — № 1. — P. 451—456 (український переклад див.: *Моя відповідь Гжеґожу Россолінському-Лібе* [режим доступу: <http://www.uamoderna.com/blog/172/>]).

³⁵ Інтерв'ю з Яном Малецьким у Кракові 16 вересня 2012 р.

³⁶ *Topolski J.* O nowy model historii: Jan Rutkowski, 1886–1949. — Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1986.

³⁷ Див.: *Madurowicz-Urbańska H.* Franciszek Bujak — o nowy kształt historii. — Kraków : Polska Akademia Umiejętności, Komisja Historii Nauki, 2001. Окрім цитованої вище біографії Буяка, яку написала Шелтон, недавно появилася нова: *Szafranec B.* Franciszek Bujak. — Wydawnictwo Adam Marszałek (2009). Вона, однак, не відзначається ані багатством джерельної бази, ані не наближується за своїм рівнем до предмету самого дослід-

краківського історика, фахівця зі соціально-економічної історії Томаша Знанецького; її семінари відвідував інших визначний краківський історик, дослідник Кракова та Львова Яцек Пурхля³⁸.

З українських учасників семінару Буяка пережив війну лише Роман Роздольський. Йому вдалося вціліти після трьохрічного (1942–45) ув'язнення у німецьких концентраційних таборах. Роздольський по війні опинився у США, проте як колишній комуніст у добі Маккартизму він не зміг дістати наукової чи викладацької праці. Але роки американської еміграції стали водночас роками його найбільшої слави: після віднайдення у 1939 р. праці молодого Маркса «*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*», від 1948 і до самої смерті у 1967 р. Роздольський займався її аналізом й опрацюванням. Результатом стала його капітальна праця «*Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapital*» (Frankfurt am Main/Wien: Europa Verlag, 1968), яка посмертно принесла йому справді міжнародну славу і була перекладена декількома мовами. Окрім того, вийшли декілька його книжок з історії австрійської Галичини, а також була перевидана його віденська докторська праця про Маркса, Енгельса й недержавні народи. Помимо того, що Роздольський був досвідченим і зрілим істориком уже у 1930-х, успіх до нього прийшов аж у 1960-их — і не був напряду зв'язаний з його участю у семінарі Буяка.

Майже нічого не залишилося зі школи Буяка у Львові й Львівському університеті. У 1960-х роках тут на історичному факультеті сформувалася своя школа, яка займалася аграрною історією Галичини. Як і школа Буяка, вона складалася з науковців різного походження — але за своїм рівнем не дорівнювала науковому доробку Буяка чи Роздольського. Подібно до школи Буяка у Кракові, у Львові збереглася певна тяглість іншої, мабуть найвідомішої української школи — Михайла Грушевського³⁹. Як у випадку з школою Буяка у Кракові, чоловічим представникам цієї школи — Іванові Крип'якевичу, Ярославові Дашкевичу, Ярославу Ісаєвичу — не дали працювати постійно у Львівському університеті. За свідченням Мадурович-Урбанської, Буяк високо оцінював доробок Грушевського і його школи⁴⁰. Однак я не знайшов подібних оцінок щодо Буяка серед «дітей і внуків» Грушевського — тобто представників двох наступних поколінь цієї школи. І тут, на мою думку, не йдеться про національні упередження чи методологічні розбіжності, а радше про певні специфічні умови праці українських істориків під повоєнною радянською владою — у першу чергу про сильну цензуру та свідому ізоляцію та провінціалізацію інтелектуального життя у Радянській Україні.

ження, бо постала з-під пера молоді авторки. Написання біографії Буяка та його школи вимагає досвідченішого історика, який сам має досвід дослідницької праці, бажано з тих ділянок, якими займався сам Буяк — такого, як покійна Мадурович-Урбанська — і який тому міг би належно оцінити його науковий доробок. Йоанна Пісулінська готує зараз працю про польське історичне середовище у Львові 1919–1939, але українська тема у ній займає дуже маргінальне місце (лист Йоанни Пісулінської до мене від 21 червня 2012 р.)

³⁸ Інтерв'ю з Яцеком Пурхлею 15 вересня 2012 р. у Кракові.

³⁹ Див.: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24—25 жовтня 1994 р. Харків, 25 серпня 1996 р. Львів, 29 вересня 1996 р. / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. — Львів, 1999.

⁴⁰ Інтерв'ю з Томашом Знанецьким, 30 травня 2012 р. у Кракові.

Висновки

Можна вдатися до контрфактуальної історії, й уявити собі, якою був би стан сучасної української історіографії, якби та її частина, що розвивалася у СРСР, не була приречена на цензуру, ізоляцію та провінціалізацію. Нашій уяві тут могло би допомогти порівняння з польською історіографією у ПНР, котра хоч і теж страждала від певних обмежень, однак не до такої міри, що підрадянська українська. У повоєнні роки, аж до падіння комунізму, польським історикам вдалося продовжити й розвинути соціально-економічну історію, історію християнства, польського націоналізму у порівняльному контексті, методологію історії і т. д. — всього того, що бракувало в українському випадку.

Але контрфактуальна історія має один суттєвий недолік: словами Тоні Джадта, «вона забирає останню ланку у ланцюгу історичних подій, стверджуючи, що вона могла би бути іншою, а тоді припускає, що або усі інші ланки теж могли би бути іншими, або ж вони просто не мають значення»⁴¹. Скільки ланок ми мали би усунути, щоб уявити собі більш-менш нормальний розвиток української вітки школи Буяка: брежневсько-андропівські «застійні десятиліття» 1970–1980-х років? повоєнний сталінський режим (1944–1953)? нацистську окупацію 1941–1944 р.? радянську анексію 1939–1941 р.? Навіть якщо би Роман Зубик не був розстріляний літом 1941 р. і разом з Роздольським залишився працювати науково працювати після війни у Львові чи Києві, чи їм би дали створити свою власну школу?

До того ж, кожне порівняння кульгає. У випадку ж порівняння української і польської комуністичної історіографії ми припускаємо, що польська була певною «нормою». Насправді, як переконливо показують нові дослідження⁴², випадок ПНР був виразним винятком навіть у масштабах країн т. зв. «народної демократії» Центральної Європи. Зокрема, це добре видно у впливі школи Анналів на комуністичні історіографії цього регіону — ані східнонімецькі, ані чеські, ані угорські історики й близько не мали таких інтенсивних контактів з цією школою (через стажування, спільні конференції і видання), як польські історики у 1960–1970-х роках⁴³.

Історики, які аналізують вплив школи Анналів на історіографію на комуністичні історіографії Центрально-Східної Європи, випускають з уваги факт, що у польському випадку існували інтенсивні контакти з цією школою ще у докомуністичну, міжвоєнну добу. Прикладом цього є школа Буяка. Але ми не повинні забувати, що вона значною мірою теж була винятком, хоча й дуже яскравим, у самій польській історіографії. Подібно, такі історики як Роздольський чи Зубик були винятком в українській міжвоєнній історіографії.

У кожному випадку, історія українського виміру школи Буяка показує один з можливих альтернативних шляхів розвитку (path not taken), яким українська

⁴¹ *Judt T.* Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century. — London, 2009. — P. 190.

⁴² *Див.: Kotkin S., with a contribution by Gross Jan T.* Uncivil Society and the Implosion of the Communist Establishment. — New York: A Modern Library Chronicles Book, The Modern Library, 1989.

⁴³ Детальніше див.: *Pomian K.* Impact of the Annales School in Eastern Europe // Review. *Journal of the Ferdinand Braudel Center.* — Vol. I. — N 3/4 (Winter/Spring 1978). — P. 101–118.

історіографія не пішла ані у міжвоєнну, ані у радянську добу, а власне: повноцінна інтеграція української історичної науки у сучасні історіографічні дискусії. Очевидно, головною причиною, чому ця можливість ніколи не зреалізувалася, був гострий радянський контроль та ізоляція. Але навіть якби цього контролю та ізоляції не було, навряд чи українські історики самі спромоглися піти іншим шляхом — бо вони самі накладали на себе певні самообмеження щодо вибору тем і методології дослідження. Це особливо видно у порівнянні зі школою Буяка. Винятковість цієї школи полягала у першу чергу у виході за межі національної парадигми. Значною мірою, така траєкторія розвитку історіографії уже була задана краківською історичною школою на межі 19 і 20 століть. Але повною мірою вона — як вважає біограф Буяка⁴⁴ — могла зреалізуватися лише після здобуття польської незалежності, коли польські історики змогли звільнитися від тягаря минулого. Їм більше не йшлося про те, щоб роздумувати над причиною поразки національних змагань чи вишукувати історичні аргументи на користь польської незалежності. Відповідно, вони могли відійти від національної парадигми і звернутися до соціально-економічної історії.

Українська історіографія була позбавлена такого люксусу. Можна говорити лише про існування у ній певних подібних тенденцій — зокрема, програмну позицію Грушевського на перенесення уваги на «народну історію» чи його зацікавлення соціологією під час його вимушеної еміграції (1919–1924)⁴⁵. Однак після поразки українських національних змагань українська історіографія поза СРСР у цьому відношенні пішла не далі «за Грушевським», а «від Грушевського», звертаючись головним чином до тих питань, які були головними для польської історіографії до здобуття польської незалежності. Ризикуючи певним спрощенням, можна ствердити, що якщо польська історіографія інтегрувалася у головні напрямки розвитку історичної науки ХХ ст., українська історіографія все більше вросла у парадигму ХІХ ст., з її наголосом на національно-політичну історію.

⁴⁴ Див.: *Shelton*. Op. cit. — *Passim*. Подібну інтерпретацію, чому різні академічні школи вибрали різні траєкторії розвитку, подає Ернест Геллнер. Для нього головна причина полягала у різних умовах політичного життя тих чи інших націй. Див.: *Gellner E. Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*. — Cambridge, UK, New York, NY, Melbourne, Australia: Cambridge University Press, 1998. — P. 5–10. Ця інтерпретація особливо цікава тим, що у центр свого аналізу Геллнер ставить історичні умови Габсбургської монархії, і що його головний герой — Броніслав Маліновський — виводиться з Кракова. Однак схема Геллнера, на мою думку, більше стосується 19, аніж 20 ст. Окрім того, як виглядає, він не був свідомий того, що академічна культура Кракова розвинула певну традицію дистанції до власної національної культури. Цей аспект проходить також повз увагу автора найновішої біографії Маліновського: *Young Michael W. Bronisław Malinowski. Odyseja Antropologa 1884–1924*. — Warszawa: Wydawnictwo Książkowe Twój styl, 2008.

⁴⁵ Див.: *Шостак І. В.* Внесок Михайла Грушевського у становленні української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки. Вип. 7. Острог, 2007. — С. 200–220. Стаття дає принагідну бібліографію питання і доступна також за адресою: <http://naub.org.ua/?p=382>. Варто нагадати ще раз, що Буяк ставився позитивно до Грушевського і його наукового доробку — див. вище прим. 34.

У цьому відношенні, український вимір школи Буяка був хоча й цікавою, але дуже маргінальною спробою вийти за рамки історії «для домашнього вжитку». І лише зі здобуттям української незалежності українська історіографія дістала достатні умови перетворити цю маргінальну течію у головне річище свого розвитку. Чи і наскільки їй це вдалося, є предметом іншої розмови.